

THOMAS AQUINAS'TA MUTLULUK

Muammer İSKENDERÖĞLU*

THOMAS AQUINAS ON HAPPINESS

Thomas Aquinas is one of the greatest thinkers of Christianity. His ethical theory, together with the theories of Augustine and Abelard, constitutes one of the main ethical theories of Medieval Christianity. Aquinas develops his theory most extensively and systematically in the Second Part of the *Summa Theologica*. For Aquinas ethics has two principal topics: first, what is the ultimate goal of human being, and second, how that goal is to be achieved. The aim of this study is to present Aquinas' understanding of happiness in general. For this reason it will discuss the following questions: What is the ultimate goal of human being? What constitutes man's happiness? What is happiness? What are the things required for happiness? Whether happiness can be attained? The article concludes that Aquinas tries to harmonise Aristotelian ethics with Christianity, and in doing so he adds new dimensions to the Aristotelian ethics.

Keywords: Thomas Aquinas, ethics, moral theory, happiness, philosophy

Anahtar Kelimeler: Thomas Aquinas, etik, ahlak teorisi, mutluluk, felsefe

1. Giriş

Thomas Aquinas (1225-1274) Ortaçağ Hristiyan dünyasının yetiştirdiği en önemli düşünürlerden biridir. Onun ebedi mutluluk ahlakı, Augustine'in aşk ahlakı ve Peter Abelard'ın niyet ahlakı ile birlikte Ortaçağ Hristiyan düşüncesinin üç temel ahlak anlayışını oluşturur.¹ Aquinas bu ahlak anlayışını sistematik ve detaylı bir şekilde *Summa Theologica* adlı eserinde ortaya koyar. Antik Yunan ve Ortaçağ'ın diğer ahlak düşünürleri gibi Aquinas da ahlak'ın iki temel meselesinin olduğunu düşünür: insanın nihai gayesinin ne olduğu

* Sakarya Üni. İlahiyat Fak. İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd.Doç.Dr., muammeri@sakarya.edu.tr

¹ Bu üç temel ahlak anlayışı için bkz. Cevizci, Ahmet. *Etiğe Giriş*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002, s. 73 vd.

meselesi ve bu gayenin nasıl kazanılabileceği veya kaybedilebileceği meselesi.² Aquinas *Summa Theologica*'nın ikinci kısmının başında önce kısaca bu temel meselelerle ilgili genel bakış açısını verdikten sonra eserin devamında ahlaki meselelerin detaylı tartışmasına girişir.

Biz bu çalışmada Thomas Aquinas'ın mutluluk anlayışının genel hatlarını sunmaya çalışacağız. Bu bağlamda öncelikli olarak insanın nihai gayesinin ne olduğu sorusu tartışılacak, bu gayenin mutluluk olduğu temellendirildikten sonra da mutluluğu oluşturan şeylerin neler olduğu, mutluluğun ne olduğu, mutluluk için gerekli şeylerin neler olduğu ve onu kazanmanın mümkün olup olmadığı soruları araştırılacaktır. Aquinas'ın genel düşüncesinde başarmaya çalıştığı Aristo ile Hristiyan düşüncesini uzlaştırma gayreti ahlak alanında, özellikle burada tartışılacak olan mutluluk konusunda kendini gösterir. Dolayısıyla bu çalışma boyunca Aquinas'ın Aristo ile uzlaştığı ve ondan ayrıldığı noktalar vurgulanmaya çalışılacaktır. Aquinas'ın Aristocu mutluluk anlayışına eklediği yeni boyutlar İslam filozoflarının Aristocu anlayışa eklediği boyutlarla paralellik arz eder. Bu açıdan Aquinas ile İslam filozoflarının detaylı karşılaştırması faydalı olursa da, bir makale sınırlarını aşacağı için bu karşılaştırma şimdilik bir başka çalışmaya bırakılacaktır.³

2. İnsanın Nihai Gayesi Nedir?

İnsanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığını ifade eden Thomas Aquinas, *Summa Theologica*'nın ilk kısmında Tanrı hakkında yaptığı incelemelerin ardından eserin ikinci kısmına Tanrı'nın suretinde yaratılan insan hakkında inceleme yapmanın gerekliliğine vurgu yaparak başlar.⁴ Bu bağlamda incelenmesi gereken ilk mesele, insan hayatının nihai gayesinin ne olduğu, sonra da insanın bu gayeye doğru yönelmesine vasıta olan şeylerin neler olduğudur. İnsan hayatının nihai gayesinin mutluluk olması nedeniyle mutluluk burada temel araştırma

² Kretzmann, N. ve E. Stump, "Aquinas, Thomas (1224/6-74)", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. E. Craig, Version 1.0, London: Routledge, 1998.

³ Aristo'nun mutluluk ahlakının genel hatları için bkz. Akarsu, Bedia, *Mutluluk Ahlakı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998, s.120-144; MacIntyre, Alasdair, *Ethik'in Kısa Tarihi*, tr. H. Hünler ve S. Z. Hünler, İstanbul: Paradigma, 2001, 67-95. İslam filozoflarının mutluluk anlayışları için bkz. Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

⁴ Aquinas, *The Summa Theologica (ST)*, tr., Fathers of the English Dominican Province, *Great Books of Western World*, c. 19-20, ed., R. M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1988, IaIIae, prologue.

konusu olacaktır. Buna bir giriş olarak öncelikle genel olarak nihai gaye ile ilgili tartışmaların kısaca sunulması faydalı olacaktır.

Aquinas insandan kaynaklanan bir takım fiillerin insana has fiiller olmayıp diğer canlı varlıklarla da paylaşılan fiiller olduğunu, bu nedenle gerçek anlamda insani olarak isimlendirilebilecek fiillerin onun akıl ve iradesinin kontrolünde gerçekleşen fiiller olduğunu vurgular. Ona göre her hangi bir güçten kaynaklanan fiillerin o gücün objesinin tabiatına uygun ortaya çıkması gerektiğinden ve iradenin objesinin de gaye, yani iyi olmasından dolayı bütün insani fiillerin bir gayeye yönelik olması gerekir.⁵ Her failin zorunlu olarak bir gayeye yönelik fiil işlediğini vurgulayan Aquinas, bu gayeye niyetlenmeksizin failin harekete geçmediğini ifade eder. Çünkü fail yapacağı eseri belirlemediği zaman belirli bir fiil yapamayacaktır. Dolayısıyla belirli bir eser meydana getirmek için failin zorunlu olarak belirli fiil yapması gerekir. Aquinas'a göre bu belirleme akıllı failde irade tarafından, diğer varlıklarda ise tabii istek olarak isimlendirilen tabii meyil tarafından gerçekleştirilir.⁶

İnsan fiillerinin belli gayelere yönelik olduğunu temellendirdikten sonra Aquinas insan hayatının belli bir nihai gayesinin olup olmadığı sorusuna cevap aramaya çalışır. Aquinas'a göre gayeler söz konusu olduğunda, hiç bir açıdan sonsuza dek gitmek mümkün değildir. Gayeler için düşünülebilecek iki tür dereceleme açısından bakıldığında, yani niyetler ve bunların yerine getiriliş sıralaması düşünüldüğünde, her iki açıdan da bir başlangıcın olması gerekir. Niyetin ilk ilkesi nihai gaye iken, yerine getirilecek ilk şey bu gayeye yönelik düzenlenmiş şeylerin ilkidir. Bu nedenle her iki açıdan da sonsuza dek gitmek mümkün değildir.⁷ Dolayısıyla insanın tek bir nihai gayesi vardır ve insan arzuladığı her şeyi zorunlu olarak nihai gaye için arzular. Çünkü insan arzu ettiği bir şeyi iyi olduğu için arzu eder. Şayet arzu edilen şey nihai gaye olan en yüce iyi değilse, onun arzu edilmesinin nedeni onun zorunlu olarak en yüce gayeye yöneltmesinden dolayıdır.⁸ Bu bağlamda Aristo'nun da belirttiği gibi,⁹ gayenin iki anlamda, yani iyiyi kendi özünde bulunduran şey ve bu şeyin kullanımı veya

⁵ ST, IaIIae, 1.1.

⁶ ST, IaIIae, 1.2.

⁷ ST, IaIIae, 1.4.

⁸ ST, IaIIae, 1.5. Krş. Aristoteles, *Nicomachean Ethics*, İng. tr. W. D. Ross, *Great Books of the Western World*, c. 9, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952; N. Etik, Türkçe tr. Saffet Babür, Ankara: Ayraç Yayınları, 1998, I, 2. 1094a 19.

⁹ Bkz. Aristoteles, *Physics*, İng. tr. R. P. Hardie ve R. K. Gaye, *Great Books of the Western World*, c. 8, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, II, 2. 194a 35.

kazanılması anlamında kullanılabileceğini vurgulayan Aquinas, ilk anlamda kullanıldığında bütün varlıkların insanın nihai gayesini paylaştıklarının söylenebileceğini, çünkü insanın ve diğer bütün varlıkların nihai gayesinin Tanrı olduğunu ifade eder. Fakat ikinci anlamda kullanıldığında, Tanrı'yı bilip onu severek bu gayenin kazanılmasını sadece insan ve diğer akıllı varlıklar başarabilir.¹⁰ Bu anlamda da nihai gayenin kazanılması mutluluktur.

3. İnsan Mutluluğunu Oluşturan Şeyler Nelerdir?

İnsanın bir nihai gayesinin olduğu, onun arzu ve eylemlerinin mutluluk olan bu gayeye ulaşmak amacına yönelik olduğu vurgulandığına göre, şimdi mutluluğu oluşturan şeylerin ne olabileceğinin araştırılması gerekir. Çünkü Aristo'nun ifade ettiği gibi, mutluluğun ne olduğu tartışma konusu olup çoğunluğun ondan anladığı ile bilgelerin ondan anladığı farklılık arzeder.¹¹ Thomas Aquinas, Aristo'nun da tartıştığı bu farklı anlayışlarla ilgili öncelikle sekiz ihtimal tartışır: (1) Mutluluk zenginlikten mi ibarettir? (2) Şereften mi? (3) Şan veya şöhretten mi? (4) Güçten mi? (5) Bedenin her hangi bir iyiliğinden mi? (6) Zevkten mi? (7) Ruhun her hangi bir iyiliğinden mi? (8) Yaratılmış her hangi bir iyilikten mi?

Şimdi Aquinas'ın bu ihtimalleri tek tek nasıl inceleyip reddettiğini görmeye çalışalım. İlk olarak insan mutluluğunun zenginlikten oluştuğu iddia edilebilir. Bunu destekler anlamda Boethius mutluluğun 'bütün iyi şeylerin bir araya getirilmesiyle mükemmelleştirilen yaşam durumu' olduğunu söyler. Para da bütün şeylere sahip olmanın vasıtasıdır. Çünkü Aristo'nun dediği gibi¹² para insanın arzu ettiği şeyleri elde edebilmesine güvence olsun diye icat edilmiştir.¹³ Bu ve benzeri iddialara karşı Aquinas insanın mutluluğunun zenginlikten ibaret olmasının imkansız olduğunu iddia eder. Ona göre, Aristo'nun dediği gibi¹⁴ zenginlik iki çeşittir; tabii ve yapay. Tabii zenginlik, insanın tabii ihtiyaçlarını gidermesine yarayan yiyecek, içecek, giyecek, nakil, barınma ve benzeri şeylerken, yapay zenginlik, tabiatına doğrudan yardımcı olmamakla beraber insan maharetinin değişimi kolaylaştırmak ve satılabilir şeylerin ölçüsü yapmak

¹⁰ ST, IaIIae, 1.8.

¹¹ Bkz. Aristoteles, N. Etik, I, 4. 1095a 20.

¹² Bkz. Aristoteles, N. Etik, V, 5. 1133b 12.

¹³ ST, IaIIae, 2.1. obj. 2.

¹⁴ Bkz. Aristoteles, *Politics*, İng. tr. Benjamin Jowett, *Great Books of the Western World*, c. 9, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, *Politika*, Türkçe tr. Mete Tunçay, II ed. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983, I, 9. 1257a 4.

için icat ettiği para gibi şeylerdir. Aquinas'a göre insanın mutluluğu tabii zenginlikten ibaret olamaz, çünkü bu tür zenginlik insan tabiatını desteklemek için aranır. Dolayısıyla da bu tür zenginlik insanın nihai gayesi olamaz, aksine o insanın nihai gayesine vasıta olması için düzenlenmiştir. Yapay zenginlik ise sadece tabii zenginlik için aranır. Çünkü insan onu hayatın gereklerini kendine sağlamak için arar. Bu nedenle de bu tür zenginlik, nihai gaye olmaya ilk tür zenginlikten daha az layıktır. Dolayısıyla insanın nihai gayesi olan mutluluğun zenginlikten ibaret olması imkansızdır.¹⁵

Aquinas insanın mutluluğunun şereften ibaret olmasını da imkansız görür. Çünkü şeref kendisindeki bir üstünlükten dolayı insana verilir ve dolayısıyla o şereflendirilen insandaki üstünlüğün işaret ve kanıtıdır. Buna göre, insanın üstünlüğü onun tam iyiliği olan mutluluğuyla ve bu iyiliğin parçalarıyla, yani onlar vasıtasıyla mutluluktan belli bir pay aldığı iyiliklerle orantılıdır. Dolayısıyla denilebilir ki, şeref mutluluktan kaynaklanır, fakat mutluluk özellikle şereften ibaret değildir.¹⁶

Aquinas'a göre insanın mutluluğu, insani şan ve şöhretten ibaret de olamaz. Çünkü Ambrose'un dediği gibi şöhret, 'iyi bilinip övülmekten' ibarettir. Bilinen şeylerin insan bilgisiyle olan irtibatı onların Tanrı'nın bilgisiyle olan irtibatından farklıdır. Çünkü insan bilgisinin nedeni bilinen şey olmasına rağmen Tanrı'nın bilgisi bilinen şeylerin nedenidir. Dolayısıyla mutluluk olarak isimlendirilen insani iyiliğin yetkinliğine insan bilgisi neden olamaz. Sonuç olarak insan mutluluğu şan ve şöhretten ibaret olamaz.¹⁷

Yukarıdaki ihtimaller reddedildiğine göre, mutluluğun güçten ibaret olduğu iddia edilebilir. Çünkü her şey Tanrı'ya benzer olmaya çalışır. Gücü elinde bulunduran insan ise, güç benzerliğinden dolayı Tanrı'ya en çok benzeyen varlık gibi görünür.¹⁸ Aquinas'a göre iki nedenden dolayı insanın mutluluğunun güçten ibaret olması imkansızdır: İlk olarak Aristo'nun *Metafizik*'te¹⁹ belirttiği gibi, güç ilke olma özelliğine sahipken mutluluk nihai gaye olma özelliğine sahiptir. İkinci olarak, güç hem iyilik hem de kötülükle irtibatlıyken mutluluk insanın gerçek ve tam iyiliğidir. Dolayısıyla mutluluk daha ziyade gücün iyi

¹⁵ ST, IaIIae, 2.1.

¹⁶ ST, IaIIae, 2.2.

¹⁷ ST, IaIIae, 2.3.

¹⁸ ST, IaIIae, 2.4. obj. 1.

¹⁹ Bkz. Aristoteles, *Metaphysics*, İng. tr. W. D. Ross, *Great Books of the Western World*, c. 8, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, *Metafizik*, Türkçe tr. Ahmet Arslan, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1985/1993, V, 12. 1019a 15.

kullanımını içerebilir ki bu da gücün kendi özünden kaynaklanmaktan ziyade erdemden kaynaklanır.²⁰ Aquinas insanın mutluluğu için onun güç açısından Tanrı'ya benzemesinin yeterli olmadığını, iyilik açısından da Tanrı gibi olması gerektiğini söyler.²¹

Thomas Aquinas, mutluluğun yukarıda tartışılan dışsal iyiliklerden hiç birinden ibaret olmadığını ispat için dört genel neden verilebileceğini ifade eder: İlk olarak mutluluk insanın en yüce iyiliği olması nedeniyle her hangi bir kötülükle uyumsuz. Buna karşılık yukarıda zikredilenlerin hepsi hem iyi hem de kötü insanlarda bulunabilir. İkinci olarak, Aristo'nun *Etik*'inde²² ifade edildiği gibi mutluluğun tabiatı 'kendi kendine yeterli olmak' olduğundan mutluluğu elde eden insan, ihtiyaç duyduğu iyiliklerin hiç birinden mahrum olamaz. Fakat yukarıda zikredilenlerden birini elde ettikten sonra bile insan kendisi için gerekli olan, örnek olarak hikmet, beden sağlığı ve benzeri bir çok iyilikten mahrum olabilir. Üçüncü olarak, mutluluğun tam iyilik olması nedeniyle ondan hiç kimseye bir kötülük gelmez. Bu durum yukarıdakilerle ilgili olarak söylenemez, çünkü *Kutsal Kitap*'ta *şenginin malı sahibini uyutma* diye yazılmıştır (*Vaiç*, 5:12); bu durum diğer üç iyilik için de geçerlidir. Dördüncü olarak, insan kendinde olan ilkeler vasıtasıyla mutluluğa yöneltilmiştir, diğer bir deyişle o, tabii olarak mutluluğa yöneltilmiştir. Bunun aksine yukarıda zikredilen dört iyilik daha ziyade dışsal nedenlerden kaynaklanır ve çoğu durumda da talihten kaynaklanır; bu nedenle de talihin iyilikleri olarak isimlendirilirler.²³ Dolayısıyla mutluluğun bunlardan ibaret olmadığı açıktır.²⁴

Aquinas, insanın mutluluğunun bedeninin iyiliklerinden ibaret olmasının da iki nedenden dolayı imkansız olduğunu söyler. İlk olarak, bir şey başka bir şeye gaye olmak için düzenlenmişse bu şeyin nihai gayesi onun kendi varlığını korumasından ibaret olamaz. Örneğin kaptan nihai gaye olarak kendine emanet edilen gemiyi korumayı amaçlamaz, çünkü gemi başka gaye için, yani sefer için düzenlenmiştir. Rotasını yönetmesi için geminin kaptana emanet edilmesi gibi insan da irade ve aklına teslim edilmiştir. İnsanın en yüce iyi olmaması nedeniyle o bir şeye gaye olarak yöneltilmiştir. Dolayısıyla insanın irade ve aklının nihai gayesi onun varlığını korumak olamaz. İkinci olarak, insanın akıl ve

²⁰ *ST*, IaIIae, 2.4.

²¹ *ST*, IaIIae, 2.4. ad. 1.

²² Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, I, 7. 1097b 8.

²³ Aristo bir çok kişinin mutlulukla talihli olmanın aynı şey olduğunu düşündüğünü ifade eder. Bkz. *Eudemos'a Etik*, tr. Saffet Babür, Ankara: Dost Kitabevi, 1999, I, 1214a 25.

²⁴ *ST*, IaIIae, 2.4.

iradesinin gayesinin onun varlığını korumak olduğu farzedilse bile, onun gayesinin bedeninin iyilikleri olduğu söylenemez. Çünkü insan beden ve ruhtan ibaret olup, bedeninin varlığı ruha bağlı olmasına rağmen ruhun varlığı bedene bağlı değildir.²⁵ Aquinas'a göre bedeninin tamamı ruh için olup, bedeninin parçalarını harekete geçirerek onlar vasıtasıyla insanın işlerini yapabileceği aletleridir. Dolayısıyla bedeninin bütün iyilikleri gayeleri olan ruhun iyiliklerine yöneltmişlerdir. Bu nedenle de insanın nihai gayesi olan mutluluk bedeninin iyiliklerinden ibaret olamaz.²⁶

Bedenle irtibatlı olarak yine mutluluğun zevkten ibaret olması da imkansızdır. Çünkü her bir şeyde onun zatına ait olan onun ayrılmaz niteliğinden farklıdır. Örnek olarak, insanın ölümlü akıllı bir canlı olması bir şey, onun gülebilen bir canlı olması başka bir şeydir. Dolayısıyla her bir hazzın mutluluktan veya mutluluğun bir parçasından kaynaklanan bir çeşit ayrılmaz nitelik olduğu söylenebilir. Çünkü insanın haz alması ya gerçekte ya beklentide ya da en azından hafızada ona neden olan iyiliklere sahip olmasından kaynaklanır. Şayet bu iyi gerçekten tam iyi ise insanın mutluluğunun kendisidir; şayet tamamlanmamış iyi ise, o zaman mutluluğun yakın veya uzak veya en azından görünür bir parçasıdır. Dolayısıyla tam iyilikten kaynaklanan haz mutluluğun temeli olmayıp, ayrılmaz niteliği olarak ondan kaynaklanan bir şeydir. Fakat bedensel zevk bu şekilde dahi yetkin iyilikten kaynaklanmaz. Çünkü o bedeni kullanan ruhsal güç olan duyunun idrak ettiği iyiden kaynaklanır. Bu durumda bedene ait ve duyu tarafından idrak edilen iyi insanın yetkin iyisi olamaz. Akli ruhun maddi bedensel boyutu aşmasından dolayı ruhun bedensel organdan bağımsız olan bu kısmı bedene ve ruhun bedenle irtibatlı güçlerine kıyasla belli bir oranda sonsuzluğa sahiptir. Maddi şeylere kıyasla maddi olmayan şeylerin bir şekilde sonsuz olması gibi. Dolayısıyla bedeninin gücü olan duyu madde ile belirlenen tekileri bilirken, maddeden bağımsız olan akıl maddeden soyutlanmış olup sonsuz sayıda tekil ihtiva eden tümeli bilir. Bu nedenle bedene uygun olan ve duyularla idrak yoluyla bedensel hazzı neden olan iyi, insanın yetkin iyisi olamaz; bu ruhun iyiliği ile kıyaslandığında çok küçük kalır. Dolayısıyla bedensel zevkler ne mutluluktur, ne de mutluluğun ayrılmaz niteliğidir.²⁷

²⁵ Bkz. *ST*, Ia. 75. 2.

²⁶ *ST*, IaIIae, 2.5.

²⁷ *ST*, IaIIae, 2.6.

İnsanın mutluluğu bedensel bir iyi veya bedensel zevkten ibaret olmadığına göre ruhsal bir iyiden mi ibarettir? Bu soruya cevap verirken Aquinas, yukarıda da ifade edildiği gibi, gayenin iki anlamı olduğunu, yani gayenin kişinin elde etmeye çalıştığı şeyin kendisi veya onun kullanımı, yani o şeyin elde edilmesi, ona sahip olunması anlamına gelebileceğini ifade eder. Daha sonra şayet insanın nihai gayesinden nihai gaye olarak arzulanan şeyin kendisi kastediliyorsa, insanın nihai gayesinin ruhun kendisi veya ona ait bir şey olmasının imkansız olduğunu söyler. Çünkü kendi başına düşünüldüğünde ruh güç halinde var olan bir şeydir; o güç halinde bilici olma halinden sonra fiilen bilici olur, güç halinde erdemli olma halinden sonra fiilen erdemli olur. Güç kendisinin yetkinliği olan fiil için olması nedeniyle, özü itibarıyla güç halinde olan bir şey nihai gaye olma özelliğine sahip olamaz. Dolayısıyla özü itibarıyla ruh kendinin nihai gayesi olamaz. Aquinas'a göre aynı şekilde ruha ait güç, alışkanlık veya fiil de nihai gaye olamaz. Çünkü nihai gaye olan bu iyilik isteği tatmin eden yetkin iyiliktir. İnsanın isteği, iradesinden farklı olarak evrensel iyi içindir. Ruhta bulunan her hangi bir iyi pay alınmış iyidir. Dolayısıyla bunların hiç biri insanın nihai gayesi olamaz. Fakat elde edilmesi, veya ona sahip olunması veya gaye olarak istenen şeyin kullanılması açısından insanın nihai gayesinden bahsediliyorsa, Aquinas'a göre bu açıdan insanın ruhuna ait bir şey onun nihai gayesine aittir; çünkü insan mutluluğu ruhu vasıtasıyla elde eder. Dolayısıyla gaye olarak istenen şeyin kendisi mutluluğu oluşturan şey olur ve insanı mutlu yapar; fakat bu şeyin elde edilmesi mutluluk olarak isimlendirilir. Sonuç olarak denebilir ki, mutluluk ruha ait bir şeydir; fakat mutluluğu oluşturan şey ruhun dışında bir şeydir.²⁸

Ruhun dışında bir şey olan mutluluğun yaratılmış her hangi bir iyilik olması da imkansızdır. Aquinas bu ihtimali de şöyle reddeder: İstenilebilecek bir şey kalmış olması durumunda nihai gaye olması düşünülemeyeceğinden, mutluluk istek gücünü tamamen yatıştıran yetkin iyidir. Bu durumda, aklın objesinin evrensel hakikat olması gibi iradenin, diğer bir deyişle isteğin objesi de evrensel iyidir. Bu nedenle insan iradesini evrensel iyiden başka hiç bir şey yatıştıramaz. Bu da her hangi bir yaratılmış varlıkta değil, sadece Tanrı'da bulunur; çünkü her yaratılmış varlık pay alma yoluyla iyiliğe sahip olur. Dolayısıyla sadece Tanrı insanın iradesini tatmin edebilir. Bu nedenle de, sadece Tanrı insanın mutluluğunu oluşturur.²⁹

4. Mutluluk Nedir?

²⁸ ST, IaIIae, 2.7.

²⁹ ST, IaIIae, 2.8.

Buraya kadarki tartışmaların gösterdiği gibi, Aquinas mutluluğun ne olmadığını ifade etmesine rağmen mutluluğun ne olduğu ile ilgili henüz sadece bazı imalarda bulundu. Kısaca özetlemek gerekirse, Aristo'cu anlayışa paralel olarak Aquinas mutluluğun bedensel, ruhsal veya dıssal her hangi bir iyilikten ibaret olamayacağını temellendirmeye çalıştı. Şimdi mutluluğun ne olduğunun daha açık bir şekilde izah edilmesi gerekiyor. Bu amaçla Aquinas yine sekiz ihtimal tartışır: (1) Mutluluk yaratılmamış bir şey midir? (2) Şayet yaratılmış bir şey ise, bir eylem midir? (3) Duyusal kısmın mı yoksa sadece akli kısmın mı eylemidir? (4) Akli kısmın bir eylemi ise, aklın mı, yoksa iradenin mi bir eylemidir? (5) Aklın bir eylemi ise nazari aklın mı, yoksa ameli aklın mı bir eylemidir? (6) Nazari aklın bir eylemi ise, nazari bilimleri düşünmekten mi ibarettir? (7) Ayrık cevherleri düşünmekten mi ibarettir? (8) Zatında görülen Tanrı'nın düşünülmesinden mi ibarettir?

Aquinas'a göre mutluluğun yaratılmış bir şey olup olmadığı sorusu, insani gayenin iki farklı anlamı bağlamında iki farklı şekilde cevap verilebilir. İlk anlamda gaye, elde edilmesi arzulan şeyin kendisidir; bu anlamda cimri için gaye paradır. İkinci anlamda ise gaye, arzu edilen şeyin elde edilmesi, ona sahip olunması, onun kullanılması veya ondan zevk alınmasıdır; bu anlamda cimrinin gayesi paraya sahip olmak, itidalsiz insanın gayesi de zevk verici bir şeyden zevk almaktır. Aquinas'a göre ilk anlamıyla insanın nihai gayesi yaratılmamış iyi, yani sonsuz iyiliğiyle insanın iradesini tam anlamıyla tatmin edebilecek şey, sadece kendisi olan Tanrı'dır. Fakat ikinci anlamda insanın nihai gayesi kendisinde var olan yaratılmış bir şeydir; bu da nihai gayeyi elde etmekten veya ondan zevk almaktan başka bir şey değildir. Nihai gaye de mutluluk olarak isimlendirildiğine göre, insanın mutluluğunu nedeni veya objesi açısından düşünürsek, o yaratılmamış bir şeydir, fakat mutluluğun özü açısından düşünecek olursak, bu durumda o yaratılmış bir şeydir.³⁰

Aquinas'a göre ikinci anlamda alındığında insanın mutluluğunun yaratılmış ve kendinde bir şey olması nedeniyle, onun bir eylem olduğunun söylenmesi gerekiyor. Çünkü mutluluk insanın en yüce yetkinliğidir. Bu durumda her bir şey fiil halinde olduğu oranda yetkindir; çünkü fiilsiz bir güç tamamlanmamıştır. Buna göre mutluluk, insanın son fiilinden oluşmalıdır. Eylem de failin son fiilidir; bu nedenle de Aristo onu ikinci fiil³¹ olarak isimlendirmiştir; çünkü bilen

³⁰ ST, IaIIae, 3.1.

³¹ Bkz. Aristoteles, *On the Soul*, İng. tr. J. A. Smith, *Great Books of the Western World*, c. 8, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, II, I. 412a 23.

güç halinde düşünen olduğu gibi forma sahip olan da güç halinde eylemde bulunuyor olabilir. Dolayısıyla diğer şeyler için de 'eylemi olan her şey eylemi için vardır'³² denilmiştir. Sonuç olarak, insanın mutluluğu zorunlu olarak eylemden ibaret olmalıdır.³³

Mutluluğun bir eylem olduğu bu şekilde temellendirildikten sonra onun duysal kısmın mı yoksa sadece akli kısmın mı bir eylemi olduğu sorusu cevaplandırılmalıdır. Bu soruya cevap olarak Aquinas öncelikle bir şeyin üç açıdan mutlulukla irtibatlı olabileceğini ifade eder: (1) özsel olarak, (2) önsel olarak, (3) netice olarak. Buna göre duyu eylemi mutlulukla özsel olarak irtibatlı olamaz. Çünkü insanın mutluluğu özü itibarıyla yaratılmamış iyi ile birleşmesinden ibarettir ki bu da, duyularının eylemi ile insanın onunla birleşemeyeceği nihai gayesidir. Aynı şekilde, insanın mutluluğunun duyuların eylemleri vasıtasıyla elde edilen iyilikler olan bedenin iyiliklerinden oluşmaması nedeniyle de benzer durum söz konusudur. Bununla birlikte duyuların eylemleri mutlulukla hem önsel olarak, hem de netice olarak irtibatlıdır: önsel olarak, eksik mutluluk açısından aklın eylemi duyunun önceki eylemlerini gerektirdiği için bu dünyada elde edilebilen mutluluk gibi; netice olarak da insanı cennette bekleyen tam mutlulukta olduğu gibi. Çünkü yeniden dirilmede, Augustine'nin dediği gibi, ruhun gerçek mutluluğundan beden ve bedensel duyular belli oranda güç alırlar ve neticede eylemlerinde daha yetkin olurlar. Fakat o zaman insanın zihninin Tanrı ile birleştiği eylem duyulara bağımlı olmayacaktır.³⁴

Özü itibarıyla mutluluk akli kısımda ise, aklın mı, yoksa iradenin mi bir eylemidir? Bu soruya cevap olarak Aquinas öncelikle mutluluk için iki şeyin olması gerektiğini belirtir: biri mutluluğun özüdür, diğeri ise bir anlamda onun ayrılmaz niteliği, yani ona eklenen hazzır. Aquinas'a göre bu durumda mutluluğun özü açısından bakıldığında, onun iradenin bir eyleminden oluşması imkansızdır. Çünkü yukarıda söylenenlerden açıklığa kavuştuğu gibi mutluluk nihai gayenin elde edilmesidir. Nihai gayenin elde edilmesi ise iradenin kendisinin fiilinden oluşmaz. Çünkü iradenin yöneldiği gaye irade onu istediği anda mevcut olmayıp, ona ulaşıp haz aldığı anda meydana gelir. Gayenin istenmesinin kendisi gayenin elde edilmesi olmayıp gayeye doğru bir hareketken, zevk gayenin meydana gelmesiyle iradede oluşur. Dolayısıyla onu isteyene gayenin hazırlanması, iradenin fiilinden başka bir şeyden dolayı

³² Bkz. Aristoteles, *On the Heavens*, İng. tr. J. L. Stocks, *Great Books of the Western World*, c. 8, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, II, 3. 286a 8.

³³ *ST*, IaIIae, 3.2.

³⁴ *ST*, IaIIae, 3.3.

olmalıdır. Duyusal gayelerle ilgili olarak durum açıkça bu şekildedir. Çünkü paranın elde edilmesi iradenin bir fiili vasıtasıyla olsaydı, tamahkar birisi onu arzuladığı anda ona sahip olurdu. Fakat arzuladığı anda para ondan çok uzaktır; o parayı eline aldığı anda onu elde eder ve elde ettiği parayla haz duyar. Dolayısıyla bu durum akli bir gayedir. Çünkü insan ilk önce akli bir gayeyi elde etmek ister; akli bir gaye ile onun insanda oluşmasıyla da insan onu elde eder ve devamında o elde edildikten sonra haz gayede gerçekleşir. Dolayısıyla mutluluğun özünü aklın fiili oluşturur; fakat mutluluktan kaynaklanan haz iradeye aittir.³⁵

Aquinas aklın bir eylemi olan mutluluğun ameli akıldan ziyade nazari aklın bir eylemi olduğu kanatındadır. Çünkü, ilk olarak, insanın mutluluğu bir eylem ise, onun insanın en yüce eylemi olması gerekir. İnsanın en yüce eylemi en yüce objesine nisbetle en yüce gücünün eylemi olup, en yüce gücü de akıldır. Dolayısıyla mutluluk öz itibarıyla böyle bir eylemden oluşur, yani İlahi şeyleri düşünmeden oluşur ve böyle bir eylem de insan için en uygun olan ve onun için en zevkli olan eylemdir. İkinci olarak, bu durum düşüncenin özü itibarıyla kendisi için istenmesi gerçeğinden dolayı da aşıkardır. Ameli aklın fiili ise kendisi için değil, eylem için istenir ve bu eylemler belli bir gayeye yöneliktirler. Dolayısıyla nihai gaye ameli akla ait olan fiili hayattan ibaret olmadığı aşıkardır. Üçüncü olarak, bu durum yine düşünsel hayatta insanın mutluluk ile kendisinden yüce şeylerle, yani Tanrı ve meleklerle ortak şeylere sahip olması gerçeğinden dolayı aşıkardır. Fiili hayata ait şeyleri ise, daha eksik bir şekilde olmakla beraber diğer canlılar da insanla paylaşır. Dolayısıyla gelecek hayatta insanı bekleyen son ve tam mutluluk tamamen düşünceden oluşur. Fakat burada elde edilebilen eksik mutluluk ise, öncelikli olarak düşünceden oluşmakla beraber, *Etik*'te ifade edildiği gibi,³⁶ ikinci olarak da insanın fiil ve tutkularını düzenleyen ameli aklın eyleminden oluşur.³⁷ Aquinas'ın burada açıkça vurguladığı bu dünyadaki eksik mutluluk ve gelecek hayattaki tam ve gerçek mutluluk ayrımı onun Aristo'nun mutluluk anlayışından farklılaştığı önemli bir noktadır. Aşağıdaki tartışmaların da göstereceği gibi eksik mutluluk kastedildiğinde Aquinas'ın mutluluk anlayışı Aristo ile paralellik arzederken tam ve gerçek mutluluk kastedildiğinde onun anlayışı Aristo'nunkini aşır. İslam filozoflarınınki ile paralellik arz etmektedir.³⁸

³⁵ *ST*, IaIIae, 3.4.

³⁶ Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, X, 7, 8. 1177a 12; 1178a 9.

³⁷ *ST*, IaIIae, 3.5.

³⁸ Krş. Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, s. 81 vd.

Nazari aklın eylemi olarak tasvir edilen mutluluk nazari bilimleri düşünmekten mi ibarettir? Buna cevap olarak tam ve eksik mutluluk ayrımına vurgu yapan Aquinas, tam mutluluktan gerçek mutluluk fikrini veren şeyin anlaşılması, eksik mutluluktan ise gerçek mutluluğu vermeyip onun kısmi benzerinden pay almayı ifade eden şeyin anlaşılması gerektiğini ifade eder. Buna göre, tam mutluluk özü itibarıyla nazari bilimleri düşünmekten ibaret olamaz. Aquinas bunu ispatlamak için nazari bilimi düşünmenin o bilimin ilkelerinin alanının ötesine geçmediğini, çünkü bilimin tamamının gerçekte onun ilkeleri kapsamında olduğunu gözlemlemek gerektiğini söyler. Aristo'nun *Metafizik*'in³⁹ başında ve *İkinci Analitikler*'in⁴⁰ sonunda açıkça ifade ettiği gibi, nazari bilimlerin ilk ilkeleri duyular yoluyla elde edilmiştir. Dolayısıyla nazari bilimlerin bütün düşünce alanı duyuluların ulaştırabildiği bilginin ötesine geçemez. İnsanın nihai yetkinliği olan son mutluluğu ise duyuluların bilgisinden ibaret olamaz. Çünkü özü itibarıyla aşağı olan şey daha üstün bir şeyden pay almadıkça o şey kendisinden aşağı bir şey ile yetkinleştirilemez. Buna göre başka bir şeyden dolayı bir durumda olan, kendiliğinden o durumda olandan daha aşağıdadır. Dolayısıyla insanın son yetkinliği kendi aklının üstünde bir şeyin bilgisi vasıtasıyla olmalıdır. İnsanın duyular vasıtasıyla kendi aklının ötesinde olan ayrıntıların bilgisini elde edemeyeceği gerçeği, insanın mutluluğunun nazari bilimlerin düşünülmesinden müteşekkil olmadığı neticesine götürür. Fakat duyulur formlarda daha yüce özlerin kısmi benzerliğine katılma durumu olması gibi, nazari bilimlerin düşünülmesi de gerçek ve yetkin mutluluktan belli bir pay almaz.⁴¹ Dolayısıyla Aquinas'a göre Aristo'nun 'teori etkinliği'⁴² dediği şey, kısmi bir mutluluk ifade ediyorsa da gerçek mutluluk bunun ötesinde bir şeydir.

Yukarıdaki ifadelerden açıklığa kavuştuğu gibi, insanın mutluluğu pay alma yoluyla insan aklını yetkinleştiren bir şeyden değil, özü itibarıyla bu şekilde olan şeyden ibarettir. Buna göre bir gücü yetkinleştirenin bunu o gücün uygun objesi olma vasfına sahip olması oranında yaptığı aşıkardır. Aklın uygun objesi ise hakikattir. Dolayısıyla kısmi hakikate sahip bir şeyi düşünme aklı son yetkinliğine ulaştırmaz. Varlık ve hakikatte eşyanın düzeni aynı olduğundan, pay alma yoluyla var olan pay alma yoluyla hakikattir. Buna göre sadece Tanrı'da varlık ile öz aynı olduğundan, melekler de pay alma yoluyla varlığa sahiptirler.

³⁹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, I, 1. 980b 29.

⁴⁰ Bkz. Aristoteles, *Posterior Analytics*, İng. tr. G. Mure, *Great Books of the Western World*, c. 8, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, II, 19. 100a 6.

⁴¹ *ST*, IaIIae, 3.6.

⁴² Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, X, 7, 1177a 18.

Bu demektir ki sadece Tanrı özü itibarıyla hakikattir ve onu düşünme insanı tam anlamıyla mutlu yapar. Bununla birlikte, meleklerin düşünülmesinde belli oranda eksik mutluluk, fakat nazari ilimleri düşünmeden daha yüce bir mutluluğun olduğunu kabul etmememiz için bir neden yoktur.⁴³

Bütün bu tartışmalardan ulaşılan sonuçtan anlaşılacağına göre, Aquinas son ve tam mutluluğun İlahi Öz'ü görmeden başka bir şeyden ibaret olamayacağını ifade eder. Aquinas bunu şöyle izah eder: İlk olarak, arzulayıp aradığı her hangi bir şey olduğu müddetçe insan tam anlamıyla mutlu değildir. İkinci olarak, her hangi bir gücün yetkinliği onun objesinin tabiatı tarafından belirlenmiştir. Aristo'nun *Ruh Üzerine* adlı eserine göre 'akıl objesi bir şeyin ne olduğu, yani o şeyin özüdür'.⁴⁴ Dolayısıyla akıl bir şeyin özünü bildiği oranda yetkinliğe ulaşır. Bu durumda şayet akıl nedeninin özünü bilme imkanının olmadığı bir eserin özünü bilirse, yani nedenin 'ne olduğunu' bilmezse, akıl bu nedene tam anlamıyla ulaştığı söylenemezse de, eserden nedenin var olduğu bilgisini elde edebilir. Dolayısıyla insan bir eseri ve onun bir nedeni olduğunu bilince, onda tabii olarak bu nedenin 'ne olduğunu' bilme isteği oluşur. *Metafizik*'in⁴⁵ başında ifade edildiği gibi, bu istek merak konusu olup, araştırmaya neden olur. Mesela, güneş tutulmasını bilen bir kişi bunun bir nedenden dolayı olması gerektiğini düşünür ve bu nedenin ne olduğunu bilmezse, bu merakından dolayı araştırmaya başlar. Bu araştırma nedenin özüne dair bilgiye ulaşıncaya kadar da bitmez. Dolayısıyla insan akli yaratılmış eserin özüne dair bilgi sahibi olup Tanrı'nın var olmasından başka bir bilgiye sahip olmazsa, bu aklın yetkinliği İlk Neden'e tam anlamıyla ulaşmamış demek olup onda nedeni aramaya yönelik tabii bir istek kalır. Dolayısıyla o henüz tam anlamıyla mutlu değildir. Buna göre tam mutluluk için aklın İlk Neden'in Özü'ne ulaşması gerekir. Dolayısıyla akıl yetkinliğini Tanrı ile birleşme yoluyla elde eder.⁴⁶

5. Mutluluk İçin Gerekli Şeyler Nelerdir?

Mutluluğun iki farklı anlamda kullanıldığı ve son ve tam mutluluğun İlahi Öz'ü görmeden ibaret olduğunu ifade eden Aquinas, bunu takiben mutluluk için gerekli olan şeylerin neler olduğunun araştırılması gerektiğini belirtir. Bu amaçla mutluluk için gerekli olduğu düşünülebilecek sekiz ihtimal tartışır: (1) Mutluluk için sevinç gerekli midir? (2) Mutluluk için sevinç mi yoksa görüş mü

⁴³ *ST*, IaIIae, 3.7.

⁴⁴ Bkz. Aristoteles, *On the Soul*, III, 6. 430b 27.

⁴⁵ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, I, 2, 982b 12; 983a 12.

⁴⁶ *ST*, IaIIae, 3.8.

daha önemlidir? (3) Anlayış gerekli midir? (4) İradenin doğruluğu gerekli midir? (5) İnsanın mutluluğu için beden gerekli midir? (6) Bedenin yetkinliği gerekli midir? (7) Dışsal iyilikler gerekli midir? (8) Arkadaşların refakati gerekli midir?

İlk olarak, mutluluk için sevincin gerekli olmadığı iddia edilebilir. Bunu destekler mahiyette Augustine, ‘imanın bütün ödülü görüştür’ der. Aristo da, ‘erdemın ödülü mutluluktur’ der.⁴⁷ Yine Aristo, ‘mutluluk bütün iyilerin kendine en yeter olanıdır’ der.⁴⁸ Başkasına muhtaç olan ise kendi kendine yeter değildir. Dolayısıyla mutluluk için sevinç gerekli değildir.⁴⁹ Buna cevap olarak Aquinas bir şeyin diğer bir şey için dört açıdan gerekli olabileceğini söyler. İlk olarak, başlangıç veya hazırlık olarak; buna göre bilim için eğitim gereklidir. İkinci olarak, onu tamamlamak için; buna göre bedenin hayatı için ruh gereklidir. Üçüncü olarak, dışarıdan ona yardım için; buna göre bazı teşebbüsler için arkadaşlar gereklidir. Dördüncü olarak, eşlik eden bir şey olarak; buna göre ateş için sıcaklık gereklidir. Bu son anlamda sevinç mutluluk için gereklidir. Çünkü o, isteğin elde ettiği iyide sükun bulmasından kaynaklanır. Dolayısıyla mutluluğun Mutlak İyi’nin elde edilmesinden başka bir şey olmaması nedeniyle o, kendisine eşlik eden sevinçsiz bulunamaz.⁵⁰ Mutluluk için sevinç gerekli olduğuna göre sevinç mi yoksa görüş mü önce gelir? Aquinas’a göre aklın görüş olan eylemi sevinçten önce sıralanmalıdır. Çünkü sevinç iradenin bir şekilde sükunundan ibarettir. Bu durumda iradenin belli bir şeyde sükun bulması bu şeyin iyiliğinden kaynaklanabilir. Dolayısıyla irade bir eylemde sükun bulmuşsa, iradenin sükun bulması o eylemin iyiliğinden kaynaklanmıştır. İrade iyiliği sükun bulmak için de aramaz; çünkü böyle olsaydı irade fiilinin kendisi gaye olurdu, ki bu imkansızdır. İradenin eylemde sükun bulması o eylemin kendisinin iyisi olmasından dolayıdır. Bu nedenle iradenin sükun bulduğu eylem iradenin orada sükun bulmasından önce gelir.⁵¹

Aquinas’a göre mutluluk nihai gayeyi elde etmekten ibaret olduğundan, mutluluk için gerekli şeylerin insanın gayeye yönlendirildiği yoldan bir araya getirilmesi gerekir. İnsan akledilebilir gayeye kısmen aklı vasıtasıyla, kısmen de iradesi aracılığıyla yönlendirilmiştir. Gayenin belli oranda eksik bilgisinin akılda önsel olarak bulunması açısından aklı vasıtasıyla; hem iradenin bir şeye ilk hareketi olan sevgi, hem de sevenin sevdiğiyle gerçek ilişkisi bakımından iradesi

⁴⁷ Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, I, 9, 1099b 16.

⁴⁸ Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, I, 9, 1097b 8.

⁴⁹ *ST*, IaIIae, 4.1. obj. 1,2.

⁵⁰ *ST*, IaIIae, 4.1.

⁵¹ *ST*, IaIIae, 4.2.

vasıtasıyla yönlendirilmiştir. Seven ve sevilen arasındaki bu ilişki de üç türlü olabilir: Bazan sevilen şey sevende vardır ve o artık aranmaz olur. Bazan sevilen şey yoktur ve onu elde etmek de imkansız olduğundan artık aranmaz olur. Fakat bazan onu elde etmek mümkün olmakla beraber onu elde edecek olanın gücünün ötesine konur ki onu bir anda elde edemesin. Bu ümit edenin umuduyla ilişkisi olup bu ilişki gaye için araştırmaya neden olur. Aquinas'a göre bu üç şeye karşılık gelen üç mutluluk vardır. Çünkü gayenin tam bilgisi eksik bilgiye karşılık gelir; gayenin var olması ümit ilişkisine karşılık gelir; fakat gayedeki sevinç, yukarıda ifade edildiği gibi, sevginin sonucunu getirir. Dolayısıyla bu üç şey mutlulukta bir araya getirilmesi gerekir, yani akledilebilir gayenin tam bilgisi olan görüş, gayenin varlığını ima eden anlayış ve sevenin sevdiği şeyde sükununu ima eden sevinç veya zevk.⁵²

Yukarıdakilere ek olarak Aquinas, iradenin doğruluğunun mutluluk için hem önsel olarak hem de eşzamansal olarak gerekli olduğunu söyler. Önsel olarak; çünkü iradenin doğruluğu onun uygun bir şekilde nihai gayeye yöneltilmesinden ibarettir. Gayeye yöneltilmiş şeye kıyasla gaye, maddeye kıyasla form gibidir. Dolayısıyla onun için uygun bir şekilde hazırlanmadıkça nasıl madde formu alamazsa, hiç bir şey uygun bir şekilde ona yönlendirilmedikçe gayeyi elde edemez. Dolayısıyla iradenin doğruluğu olmaksızın hiç kimse mutluluğu elde edemez. Eşzamansal olarak; çünkü, yukarıda ifade edildiği gibi, nihai mutluluk iyiliğin gerçek özü olan İlahi Öz'ü görmeden ibarettir. Dolayısıyla Tanrı'nın özünü gören kişinin iradesi zorunlu olarak sevdiği her şeyi Tanrı'ya bağlı olarak sever; Tanrı'nın özünü görmeyen kişinin iradesinin zorunlu olarak sevdiği her şeyi bildiği yaygın iyi kavramı bağlamında sevmesi gibi. Dolayısıyla mutluluğun doğru iradesiz olmayacağı aşıkardır.⁵³

İnsanın mutluluğu için beden ve bedeninin yetkinliği gerekli midir? Mutluluğun iki çeşit olduğu, birinin eksik mutluluk olup bu dünyada elde edilebileceği, diğerinin ise tam mutluluk olup Tanrı'nın görülmesinden ibaret olduğu yukarıda ifade edilmişti. Aquinas'a göre bu hayatın mutluluğu için bedeninin gerekli olduğu aşıkardır. Çünkü bu hayatın mutluluğu ya nazari ya da ameli aklın eylemlerinden ibarettir. Aklın bu hayattaki eylemleri sadece bedensel bir organda olan hayal olmadan olamaz. Dolayısıyla bu dünyada elde edilebilen mutluluk bir şekilde bedene bağlıdır. Tanrı'nın görülmesinden ibaret olan tam

⁵² ST, IaIIae, 4.3.

⁵³ ST, IaIIae, 4.4.

mutluluk için bedenın gerekip gerekmediği konusunda farklı anlayışlar vardır. Bazıları bu mutluluğun bedenden ayrılmış ruh için mümkün olmadığını ve bedenlerinden ayrılmış azizlerin ruhlarının da bedenlerine tekrar kavuşacakları hüküm gününe kadar bu mutluluğa ulaşamayacaklarını iddia etmişlerdir. Aquinas'a göre bu iddianın yanlış olduğu hem otorite hem de akıl tarafından gösterilmiştir. Otorite olarak Havarı şöyle der (2 Korintliler, 5: 6): *Bu bedende yaşadıkça Rab'den uzaktaınız* ve bu uzaklığın nedenine de şöyle işaret eder: *Çünkü biz gözle görülene değil imana dayanarak yaşarız*. Bu açıkça gösteriyor ki insan İlahi Öz'ü görmekten mahrum bir şekilde, gözle görülene değil de imana dayanarak yaşadığı müddetçe Rab'bin huzurunda değildir. Fakat bedenlerinden ayrılmış azizlerin ruhları Tanrı'nın huzurundadır; bu nedenle kutsal metin şöyle devam eder: *Cesaretimiz vardır diyorum ve bedenden uzakta, Rab'bin yanında olmayı yeğleriz*. Burada açıkça görülüyor ki, bedenlerinden ayrılmış azizlerin ruhları gerçek mutluluk olan Tanrı'nın Öz'ünü görerek, *gözle görülene dayanarak yaşar*. Aquinas bu durumun akıl ile de açıklığa kavuşturulduğunu belirtir. Çünkü akıl eylemlerinde bedene ihtiyaç duymaz; sadece kendisiyle akledilebilir hakikatlere yöneldiği hayal ile ilgili durumlar hariç. İlahi Öz'ün hayal vasıtasıyla görülemeyeceği aşıkardır. Dolayısıyla insanın tam mutluluğunun İlahi Öz'ün görülmesinden ibaret olması nedeniyle mutluluk bedene bağlı değildir. Bu nedenle ruh bedensiz de mutlu olabilir. Bununla birlikte Aquinas, bir şeyin diğer bir şeyin yetkinliğiyle iki şekilde ilişkili olduğunu da vurgular. İlk olarak, onun özünü oluşturmaları açısından; buna göre insanın yetkinliği için ruh gereklidir. İkinci olarak, onun iyiliği için gerekli olması açısından; bu anlamda bedenın güzelliği ve aklın keskinliği insanın yetkinliğinin parçasıdır. Dolayısıyla her ne kadar beden ilk anlamda insanın mutluluğunun yetkinliğinin parçası değilse de ikinci anlamda parçasıdır. Çünkü eylemin bir şeyin tabiatına bağımlı olması nedeniyle, ruh özü itibarıyla ne kadar yetkin olursa, onun mutluluğunu oluşturan kendi uygun eylemini de o kadar daha tam yapar.⁵⁴

Bedenın yetkinliği sorusuna gelince, Aquinas'a göre şayet insanın bu dünyada elde edebileceği mutluluktan söz ediyorsak, onun için sağlam bir bedene zorunlu olarak ihtiyaç duyulduğu aşıkardır. Çünkü Aristo'ya göre,⁵⁵ 'bu mutluluk yetkin erdeme uygun eylem yapmaktan ibarettir' ve bedenın rahatsızlığının insanı erdemli eylemden engellediği de aşıkardır. Tam mutluluktan söz ediyorsak, bazıları bu mutluluk için bedenın kullanılmasının

⁵⁴ ST, IaIIae, 4.5.

⁵⁵ Bkz. Aristoteles, N. Etik, I, 13. 1102a 5.

gerekli olmadığını, gerçekte ruhun tamamen bedenden ayrılmış olmasının gerekli olduğunu iddia etmişlerdir. Mesela Porphyrios, ‘ruhun mutlu olması için onun her türlü maddi şeyden ayrılması gerekir’ der. Aquinas’a göre bu görüş doğru değildir. Çünkü ruhun bedenle birleşmesinin tabii olmasından dolayı, ruhun yetkinliğinin kendi tabii yetkinliğini dışlaması mümkün değildir. Sonuç itibarıyla Aquinas her açıdan yetkin olan mutluluk için bedenin tam kullanımının hem önsel hem de sonuç açısından gerekli olduğunu söyler. Önsel olarak, Augustine’nin söylediği gibi ‘şayet beden idare edilmesi zor ve meşakkatli bir halde ise, bozulabilir olup ruha ağırlık veren bir ten olması gibi, zihin en yüce semanın görüşünden uzaklaşır.’ Augustine buradan şu sonuca varıyor, ‘bu beden artık ‘hayvani’ olmaktan çıkıp ‘manevi’ olunca meleklerle eşit mi olacak ve daha önce onun için meşakkat olan şey onun şansı mı olacak?’ Sonuç açısından ruhun mutluluğundan bedene de ulaşan bir taşma olacağından o da yetkinliğini elde edecektir. Bunu destekler mahiyette Aquinas, Augustine’den şöyle bir alıntı yapar: ‘Tanrı ruha öyle güçlü bir tabiat verdi ki onun mutluluğunun tamlığından bozulmama gücü aşağı tabiata taşar.’⁵⁶ Dolayısıyla Aquinas, bedenle birleşmiş halde bulunmasının ruhun tam mutluluğuna engel olmadığını vurgulayarak, bir anlamda öte dünya hayatında bedenin de bir yeri olabileceğine bir temel bulmaya çalışır.⁵⁷

Aquinas’a göre mutluluk için dışsal iyiliklerin gerekli olup olmadığı da eksik ve tam mutlulukla irtibatlı olarak farklı şekilde cevaplandırılabilir. Buna göre, bu dünyada elde edilebilecek eksik mutluluk için, mutluluğun özüne dahil olmamakla beraber, *Etik*’te ifade edildiği gibi⁵⁸ ‘erdeme uygun etkinlik gerçekleştirilmesinden ibaret olan’ mutluluğa aracı olarak hizmet etmeleri açısından dışsal iyilikler gereklidir. Çünkü insan bu dünyada hem nazari erdemleri gerçekleştirmek, hem de fiili erdemleri gerçekleştirmek için bedenin gereksinimlerine ihtiyaç duyar. Fiili erdemleri gerçekleştirmek için de, onlar aracılığıyla eylemlerini gerçekleştirdiği diğer birçok şeye de ihtiyaç duyar. Diğer taraftan Tanrı’yı görmekten ibaret olan tam mutluluk için bu tür iyiliklerin hiç biri zorunlu değildir. Aquinas bunu şöyle gerekçelendirir: Bu tür bütün dışsal iyilikler ya hayvani bedeni desteklemek için ya da insan hayatına has olup hayvani beden vasıtasıyla gerçekleştirilen belli eylemler için gereklidir. Fakat Tanrı’yı görmekten ibaret olan tam mutluluk ya bedenden ayrılmış ruhta olur ya

⁵⁶ ST, IaIIae, 4.6.

⁵⁷ Öte dünyadaki mutlulukta bedenin yeri ile ilgili İslam filozoflarının yaklaşımı için bkz. Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, s. 361 vd.

⁵⁸ Bkz. Aristoteles, N. *Etik*, I, 13. 1102a 5.

da bedenle birleşmiş olmakla beraber hayvani olmaktan çıkıp manevi olan ruhta olur. Bu nedenle bu dışsal iyilikler hiç bir şekilde mutluluk için gerekli değildir; çünkü onlar hayvani hayat için gereklidirler. Bu hayatta ise, daha tanrısal olması açısından düşünme mutluluğu tam mutluluğun benzerine eylem mutluluğundan daha yakındır; Aristo'nun *Etik*'te ifade ettiği gibi,⁵⁹ bu nedenle de o bedenin bu iyiliklerine daha az ihtiyaç duyar.⁶⁰

Son olarak mutluluk için arkadaşların refakatinin gerekli olup olmadığı da aynı şekilde cevaplandırılabilir. Buna göre, bu hayatın mutluluğundan söz ediyorsak, Aristo'nun dediği gibi,⁶¹ mutlu insan kendi kendine yeterli olması nedeniyle onlardan faydalanmak için değil, erdemi gerçekleştirmesinden tam sevinç elde etmesi nedeniyle onlarla sevinmek için değil, fakat iyi eylem amacıyla, yani onlara iyilik yapma, onların iyilik yapmasını görmekten sevinç duyma, ve iyi işinde onların kendisine yardımcı olmaları için arkadaşlara ihtiyaç duyar. Çünkü gerek fiili hayatta gerekse düşünsel hayatta iyi şeyler yapabilmesi için insan arkadaşların refakatine ihtiyaç duyar. Fakat tam mutluluktan söz ediyorsak, arkadaşların refakati mutluluk için önemli değildir. Çünkü insan tam yetkinliği Tanrı'da bulur. Bununla beraber arkadaşların refakati mutluluğun esenliğine katkı sağlar. Bu nedenle Augustine der ki: 'manevi varlıklar mutluluk için Yaratıcı'nın ebediliği, hakikati ve yardımı dışında her hangi bir dahili yardım almazlar. Fakat onların dışarıdan yardım görebileceği söylenebilirse, belki onların birbirlerini görüp Tanrı huzurunda birbirlerinin refakatinden sevinç duymalarından bahsedilebilir.'⁶²

6. Mutluluğun Kazanılması

Mutluluk için gerekli şeylerin tartışılmasının ardından incelenmesi gereken diğer bir husus mutluluğun kazanılması konusudur. Bu konuyla ilgili olarak Aquinas sekiz sorunun tartışılması gerektiğini ifade eder: (1) İnsan mutluluğu kazanabilir mi? (2) Bir insan diğer bir insandan daha mutlu olabilir mi? (3) İnsan bu dünyada mutlu olabilir mi? (4) Mutluluk kazanılınca kaybedilebilir mi? (5) İnsan kendi tabii gücü ile mutluluğu kazanabilir mi? (6) İnsan mutluluğu daha

⁵⁹ Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, X, 8, 1178b 1.

⁶⁰ *ST*, IaIIae, 4.7.

⁶¹ Bkz. Aristoteles, *N. Etik*, IX, 9, 1169b 22.

⁶² *ST*, IaIIae, 4.8.

yüce varlıkların eylemi vasıtasıyla mı kazanır? (7) Tanrı'nın mutluluğunu elde edebilmesi için insanın kendi eylemleri gerekli midir? (8) Her insan mutluluğu ister mi?

Mutluluğun tam iyiyi kazanmak olduğunu vurgulayan Aquinas, tam iyiye gücü yeten her varlığın mutluluğu kazanabileceğini söyler. Buna göre, aklının külli ve tam iyiyi kavrayabilmesi ve iradesinin de onu istemesi nedeniyle insan tam iyiye güç yetirebilir. Dolayısıyla insan mutluluğu kazanabilir. Aquinas'a göre insanın tam mutluluğu Tanrı'yı görüşten ibaret olması nedeniyle, insanın Tanrı'yı görebilmesi gerçeğinden hareketle de bu durum ispatlanabilir.⁶³ Aquinas'a göre mutluluğun objesi ve nedeni olan iyyinin kendisi açısından bakıldığında, bir mutluluk diğer bir mutluluktan büyük olamaz. Çünkü sadece tek bir yüce iyi vardır, o da Tanrı'dır. Fakat bu iyyinin kazanılması veya ondan zevk alınması açısından bakıldığında bir insan diğer bir insandan daha mutlu olabilir. Çünkü insan bu iyilikten ne kadar fazla zevk alırsa o kadar mutlu olur. Buna göre bir insanın diğer insana nazaran Tanrı'dan daha fazla hoşnut olması O'ndan hoşnut olmaya daha iyi yöneltmesi nedeniyle olur; bu anlamda bir insan diğer bir insandan daha mutlu olabilir.⁶⁴

Mutluluğun iki farklı anlamı göz önünde bulundurulduğunda, Aquinas'a göre mutluluktan belli miktarda pay alma bu dünyada gerçekleştirilebilir de tam ve gerçek mutluluk bu dünyada kazanılamaz. Bu durum iki farklı açıdan temellendirilebilir: İlk olarak, bu durum genel mutluluk fikrinden hareketle temellendirilebilir. Çünkü mutluluğun tam ve yeterli iyi olması nedeniyle o her kötülüğü dışlar ve her isteği tatmin eder. Fakat bu hayatta her kötülük dışlanamaz. Çünkü şimdiki hayat bir çok kaçınılmaz kötülüğe maruzdur. Augustine'nin *Tanrı Devleti*'nde zikrettiği gibi,⁶⁵ bu hayat akıl açısından cehalete, istek açısından düzensiz tutkulara ve beden açısından bir çok cezaya maruzdur. Yine iyiye yönelik istek de bu dünyada tatmin edilemez. Çünkü insan tabii olarak katlanmak zorunda olduğu iyiyi ister. Bu hayatın iyilikleri ise geçicidir. Çünkü insanın tabii olarak istediği ve ölümden çekindiği için her şeye katlanarak yapışmayı arzuladığı hayatın kendisi geçicidir. Dolayısıyla şimdiki hayatta gerçek mutluluğa sahip olmak mümkün değildir. İkinci olarak, bu durum mutluluğun asıl itibarıyla ibaret olduğu ve bu dünyada ulaşılamayan İlahi Öz'ün görülmesi

⁶³ ST, IaIIae, 5.1.

⁶⁴ ST, IaIIae, 5.2.

⁶⁵ Augustine, *The City of God*, İng. tr. M. Dods, *Great Books of the Western World*, c. 18, ed. R.M. Hutchins, Chicago: Enc. Britannica, Inc., 1952, XIX, 4.

açısından da temellendirilebilir. Buna göre gerçek ve tam mutluluğu bu dünyada hiç kimsenin kazanamayacağı açıktır.⁶⁶

Aynı bakış açısıyla değerlendirildiğinde, bu dünyada elde edilebilecek eksik mutluluktan söz ediyorsak, Aquinas'a göre bu anlamda mutluluk kaybedilebilir. Bu durum unutkanlıktan dolayı veya insanın tamamen düşünceyi bırakmasına neden olan başka meşgalelerden dolayı düşünsel mutluluğun kaybedilmesi örnekleriyle ispatlanabilir. Yine bu durum fiili mutluluk açısından da ispatlanabilir. Çünkü insanın iradesi erdemden erdemsizliğe dönüşebilir. Fakat şayet erdem bozulmamış kalırsa dışsal değişiklikler erdemin birçok fiilini engelleyerek bu mutluluğu etkileyebilirse de onu tamamen yok edemez. İnsanı gelecek hayatta bekleyen tam mutluluktan söz ediyorsak, Origen'in son mutluluktan sonra insanın mutsuz olabileceğini iddia ettiğini zikreden Aquinas bu görüşün yanlış olduğunun aşikar olduğunu ifade eder. Çünkü mutluluk tam ve yetkin iyi olup insanın bütün arzularını tatmin eder. İnsanın bütün arzularının tatmin olabilmesi için de bu iyiye sahip olmaya devam etmesi ve onu kaybetmeyeceğine dair bir güvenceye sahip olması gerekir. Dolayısıyla gerçek mutluluk zorunlu olarak elde edilince kaybedilmeyen türden olmalıdır. Yine gerçek mutluluk Tanrı'yı görmekten ibaret olduğundan, O'nu gören insanın tekrar görmeyi arzu etmemesi imkansızdır. Dolayısıyla mutlu insanın mutluluktan vazgeçmesi imkansızdır.⁶⁷

İnsan bu dünyada elde edilebilecek eksik mutluluğu kendi tabi gücü vasıtasıyla kazanılabilirse de, gerçek mutluluk söz konusu olduğunda ne insan ne de başka bir varlık kendi tabi gücü ile nihai mutluluğu kazanabilir.⁶⁸ Yine güç ve fiilin sınırlı olması gerçeğinden dolayı her yaratılmış varlığın tabiat kanunlarına tabi olması nedeniyle, yaratılmış tabiatı aşan bir şey her hangi bir yaratılmış varlığın gücüyle gerçekleştirilemez. Dolayısıyla tabiatın ötesinde bir şey yapılması gerektiğinde bu Tanrı tarafından yapılır. Yukarıda gösterildiği gibi mutluluk yaratılmış tabiatı aşan bir iyiliktir. Dolayısıyla onun her hangi bir yaratılmış varlığın fiili vasıtasıyla verilmesi imkansızdır. Gerçek mutluluk söz konusu olunca, insan sadece Tanrı tarafından mutlu edilebilir.⁶⁹

İnsanın mutluluğu elde edebilmesi için iyi işler yapması gerekli midir? Bu soruyla ilgili olarak ilk önce vurgulanması gereken husus, yukarıda ifade edildiği gibi, iradenin doğru istikametinin mutluluk için gerekli olduğudur. Çünkü bu

⁶⁶ ST, IaIIae, 5.3.

⁶⁷ ST, IaIIae, 5.4.

⁶⁸ ST, IaIIae, 5.5.

⁶⁹ ST, IaIIae, 5.6.

iradenin olması gereken nihai gayeye doğru yönlendirilmesinden başka bir şey değildir. Dolayısıyla formu alabilmesi için maddenin uygun bir şekilde hazırlanması gibi, bu da nihai gayeyi elde etmek için zorunludur. Fakat bu insanın her hangi bir eyleminin onun mutluluğunu öncelemesi gerektiğini ispatlamaz. Çünkü Tanrı nihai gayeye yönelik eğilimi olan iradenin aynı zamanda bu gayeyi kazanmasını sağlayabilir; maddeyi hazırladığı anda formu da ona vermesinde olduğu gibi. Fakat İlahi hikmetin düzenlemesi bunun bu şekilde olmamasını istemiştir. Dolayısıyla insanın mutluluğu kazanabilmesi için bir çok erdemli eylem gerçekleştirmesi gerekir. Aristo'ya⁷⁰ göre de mutluluk erdemin ödülüdür.⁷¹

Son olarak her insanın mutluluğu isteyip istemediği sorusuna cevap bulmaya çalışalım. Aquinas'a göre bu soruya da iki farklı mutluluk anlayışı açısından farklı cevap verilebilir. İlk olarak, genel mutluluk fikrine göre; buna göre zorunlu olarak her insan mutluluğu ister. Çünkü genel mutluluk fikri tam iyi fikrinden ibarettir. İyiliğin iradenin objesi olması nedeniyle, insanın tam iyiliği onun iradesini tam anlamıyla tatmin eden şeydir. Buna göre mutluluğu istemek insanın iradesinin tatmin edilmesini istemekten başka bir şey değildir ve bunu da her insan ister. İkinci olarak, özel anlamdaki mutluluktan, yani onun ne olduğundan söz edildiğinde, bu anlamda her insan mutluluğu bilmez; çünkü her insan genel mutluluk fikrinin nede bulunduğunu bilmez. Sonuç olarak da bu açıdan her insan onu isteyemez.⁷²

7. Sonuç

Bu çalışmada Aquinas'ın mutluluk anlayışını genel hatlarıyla sunmaya çalıştık. Ona göre bütün insani fiillerin bir gayeye yönelik olması gerekir. İnsan farklı gayelere yönelik fiiller işlese de onun tek bir nihai gayesi vardır. Gaye kavramının iyiyi kendi özünde bulunduran şey ve bu şeyin kullanımı veya kazanılması anlamında kullanılabileceğini vurgulayan Aquinas, ilk anlamda kullanıldığında insanın ve diğer bütün varlıkların nihai gayesinin Tanrı olduğunu ifade eder. İkinci anlamda kullanıldığında, bu gayenin kazanılmasını sadece insan ve diğer akıllı varlıklar başarabilir. Bu anlamda da nihai gayenin kazanılması mutluluk olarak isimlendirilir.

Aquinas'a göre mutluluk zenginlik, şeref, şan ve güç gibi dışsal iyiliklerden ibaret olamaz. Yine o bedensel bir takım iyilikler veya ruhsal bir takım

⁷⁰ Aristoteles, *N. Etik*, I, 9. 1099b 16.

⁷¹ *ST*, IaIIae, 5.7.

⁷² *ST*, IaIIae, 5.8.

iyiliklerden ibaret de olamaz. İnsanın mutluluğunu nedeni veya objesi açısından düşünürsek, o yaratılmamış bir şeydir; fakat mutluluğun özü açısından düşünecek olursak, bu durumda o yaratılmış bir şeydir ve bu anlamda onun bir eylem olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle mutluluk insanın en yüce yetkinliğidir. İnsanın bu en yüce yetkinliğinin özünü aklın fiili oluşturur. Aquinas aklın bir eylemi olan mutluluğun ameli akıldan ziyade nazari aklın bir eylemi olduğu kanantindedir. Bu durumda mutluluğun Aristo'nun dediği gibi bir teori etkinliği olup olmadığı sorusuna Aquinas eksik ve tam mutluluk ayrımı yaparak cevap verir. Buna göre bu dünyada elde edilebilen eksik mutluluk, Aristo'nun mutluluk (*eudamonia*) dediği ve öncelikli olarak düşünce etkinliğinden oluşmakla beraber, ikinci olarak da insanın fiil ve tutkularını düzenleyen ameli aklın eyleminden oluşur. Buna karşılık gelecek hayatta insanı bekleyen son ve tam mutluluk Tanrı'nın görülmesi veya temasından ibarettir. Bu dünyadaki nazari etkinlik gerçek ve yetkin mutluluktan belli bir pay almadır ve bu nedenle kısmi de olsa insanı mutlu edebilir. Öte dünyadaki mutluluk düşünüldüğünde ise sadece Tanrı özü itibarıyla hakikattir ve O'nu düşünme veya görme insanı tam anlamıyla mutlu yapar. Bu anlayış Aquinas'ın Aristocu mutluluk anlayışına kattığı ve İslam filozoflarında da karşılaştığımız yeni bir boyuttur.

Mutluluk için gerekli olan şeylerin tartışılması da Aquinas tarafından tam ve eksik mutluluk ayrımıyla bağlantılı olarak cevaplandırılır. Buna göre Tam mutluluk için akledilebilir gayenin tam bilgisi olan görüş, gayenin varlığını ima eden anlayış ve sevenin sevdiği şeyde sükununu ima eden sevinç veya zevkin bir arada bulunması gerekir. Tam mutluluk için bedene ihtiyaç olmamakla beraber, beden tam mutluluğa engel değildir. Eksik mutluluk açısından bakılacak olursa, insan bu dünyada hem nazari erdemleri gerçekleştirmek hem de fiili erdemleri gerçekleştirmek için bedene ihtiyaç duyar. Fiili erdemleri gerçekleştirmek için diğer bir çok dışsal şeye de ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bu dünyadaki mutluluk için Aristo'nun vurguladığı gibi bedensel, ruhsal ve dışsal bir çok iyiliğe ihtiyaç vardır. Fakat Tanrı'yı görmekten ibaret olan tam mutluluk için bu tür iyiliklerin hiç biri zorunlu değildir.

Aquinas, mutluluğun kazanılmasının insanın gücü dahilinde olduğunu ifade eder. Ona göre mutluluktan belli miktarda pay alma bu dünyada gerçekleşebilirse de tam ve gerçek mutluluk bu dünyada kazanılamayıp ancak öte dünyada kazanılabilir. Mutluluğun kaybedilebilmesi de bu dünyadaki eksik mutluluk için söz konusu olmakla beraber, gerçek mutluluk için söz konusu değildir. Aquinas gerçek mutluluğu kazanabilmesi için insanın erdeme uygun eylemler işlemesinin de gerekli olduğunu vurgular. Aquinas'ın erdemler

sınıflandırması ve erdeme uygun eylemler anlayışı ise bu çalışmanın devamı olarak incelenmesi gereken konular olarak düşünülebilir.